

İNSAN GRUPLARIYLA YAPILAN SÖZLEŞMELERDE ALLAH'IN VEKALETİ PROBLEMİ

- The problem of God's Representation in the Agreements With the People -

Dr. Mehmet TÖZLÜYURT

Abstract *It is a reality that there is a communication between God and people. The last message Quran gives us the clues of this communication. Determining the beginning of this communication may help us to solve the errors rooted in our cultures. We see in the Quran that this communication starts with misâk. The most important issue underlined in the passages of misâkis the representation. People are equal in terms of being successor and predecessor. They can replace and represent each other. But if this representation is used in the context of the prophet, then the problem of representation comes up. The underlying emphasis is that in no way any human can represent God as His representative. In this article, the meaning of misâk in the Quran before creation will exclusively be discussed.*

Key words: God, human being, divine-human communication, covenant.

GİRİŞ

Kur'an, Allah ile insan arasında bir sözleşme yapıldığını belirtmektedir.¹ Sözleşme, iki özgür, bağımsız kişi arasında yapılır. Her iki tarafa da yetki, hak ve sorumluluklar yükler. Doğrusu bu sözleşmenin özü, yeterli yetenek ve donanımına sahip bir varlık olarak yaratılan insanın denenmesidir. O halde Allah ile insan arasında yapıldığı belirtilen bu sözleşmeyi nasıl anlayacağız?

Kur'an'da Allah ile insan arasında henüz insan hayatta değilken sözleşme yapıldığına işaret edilmektedir. Bu durumundelili A'raf suresinin 172 ve 173 ayetleridir. Söz konusu ayetler halk dilinde "Kalubela'dan beri müslümanım" şeklinde kişinin Müslümanlığının başlangıcı şeklinde bir geleneğe konu olması açısından da önemlidir.

İlk sözleşme olan Misak'ı²Kur'an'ın bütününe dikkate almadan anlamak mümkün değildir. Araf suresi 172-173 ayetlerde geçen bu olayı insanlar nasıl

¹ Bakara, 2/83-84; Maide, 5/7,12,14; Hadid, 57/8.

² Kur'an-ı Kerim'de yalın haliyle on üç, çeşitli zamirlere muzaf olarak on iki yerde geçmektedir. (Abdülbaki, Muhammed Fuad, el-Mu'cemulMüfehres, İstanbul 1990, 'v-s-g' md). Bunlardan on üç tanesi ehli kitap (Bakara 2/23,63,83,84,93; Al-i İmran 3/187; Nisa 4/154; Maide 5/12,14,70; Araf 7/169; Rad 13/25), üç tanesi

anlamalıdır? Bu konuda sağlıklı bir sonuca varabilmek için bir takım ölçülerimiz olması gerekmektedir. Bu ölçüleri şu şekilde ortaya koyabiliriz: 1-Ayet çerçevesini, 2-Siyak-Sibak çerçevesini, 3-Kur'an'ın bütünlüğü çerçevesini, 4-Kainattaki fiziki ve sosyal kanunlar çerçevesini, 5-Aklı selim çerçevesini göz önünde bulundurmam gerekmektedir. Kur'an'da yer alan kelimelerin, konuların ve pasajların manalarının bu kriterlerden birine aykırı olamayacağını bilmemiz gerekir. Burada bir noktaya da işaret etmek gerekmektedir:"Kuran'da insan aklının anlayamayacağı bir takım konular vardır. Misak konusu da bunlardan biridir. O halde Misak olayı insan aklının alamayacağı bir durumdur" denilerek kestirip atılamaz. Şöyle ki, vahyin temeli akıldır. Vahye anlam katacak ve vahyi anlayacak tek ölçüt akıldır. Çünkü Kur'an anlaşılacak için gönderilmiştir. Gönderdiği mesaj anlaşılabilen bir varlıkla iletişim kurulamaz.³

Akla aykırı olmak ile aklı aşmak farklı şeylerdir. Aklı aşan şeylerin akla aykırılığından söz etmek mümkün değildir. Kur'an'da akla aykırı bir şey olmamasına

toplumlararası ilişkiler (Nisa, 4/90; Enfal, 8/72), bir tanesi mihir (Nisa, 4/21.), ve iki tanesi de peygamberlerle ilgilidir. (Al-i İmran, 3/81; Ahzab, 33/7.) Geriye kalan sadece üç ayet ise doğrudan bu konuyla ilgilidir. Misak, "ve-si-ka" veya "ve-sü-ka" fiilinden türetilen bir kelime olup yeminle teyit edilen sözleşme ve ahd anlamına gelmektedir. (İsfehâni, Ragıb, Müfredat fi Garibü'l-Kur'an, Daru'l-Ma'rife, Beyrut ty.s.512; İbn Manzur, Ebi'l-Fadl Cemaleddin Mükerrrem b. Mükerrrem el-Efriki el-Mısri, Lisanü'l-Arab, Beyrut, ty."v-s-k" md.; Bkz. Zebidî, Muhammed Murtaza, Tâcü'l-Arûsmin Cevahiri'l-Kamus, Kuveyt 1987. c.26, s.450-451.) "Ve si kabifulânin" 'filâna güvendi', "vesiktübihi" ise "bir şeye güvenip ve dayanıp sükun bulmak" demektir. "Ve-Sü-Ka," 'sağlam olmak, işi sağlam tutmak, sağlama bağlamak' anlamında hem geçişli, hem geçişsizdir. "Vesseka" ise 'güçlendirmek' anlamına gelir. Bu fiilin mastarı "tevsik", Türkçe de 'tevsik etmek' şeklinde bir kullanıma sahiptir. Yine, Türkçede kullanılan vesika kelimesi de Ve-Se-Ka' fiilindedir. (İsfehâni, Ragıb, Müfredat, 511-512). Visak ve vesak kelimeleri ise, aynı fiilden türemiş iki isimdir. 'Kendisiyle her hangi bir nesnenin bağlandığı şey' anlamına gelmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bu anlamda, "Küfredenlerle karşılaştığınız zaman boyunlarınızı vurun; onları iyice sindirdiğiniz zaman, ise bağı güçlendirin" (Muhammed, 47/ 4.) ve "o gün O'nun edeceği azabı kimse edemez; O'nun vuracağı bağı kimse vuramaz" (Fecr, 89/25-26.) ayetlerinde geçmektedir. Misak, kendisiyle bağlanılan söz, yapılan ve mutlaka yerine getirilmesi gereken anlaşma demektir. (İsfehâni, Ragıb, Müfredat, s.512.Zebidî, Tâcü'l-Arûs, c.26, s.452.)

³ İletiyi gönderen kaynak ile iletiyi seçip algılayacak ve benimseyecek olan hedef ya da hedef kitlenin uyum içinde olması gerekir. Biri Türkçe diğeri Arapça konuşan iki insandan her ikisi de karşı tarafın kullandığı dili bilmiyorsa, aralarında anlamaya dayalı iletişim kurulamaz. Oskay, Ünsal, İletişimin ABC'si, Der Yy., İstanbul 2007, s.18.

rağmen, akli aşan hususlar bulunmaktadır. Bu gün için akli aşan hususların, gelecekte izah edilmesi de mümkündür. İnsanoğlunun bilgi seviyesi arttıkça, Kur'an'ı anlama seviyesi de yükselecektir.⁴ Kur'an insana düşünmesini emrettiğine göre, onda insan aklına aykırı bir hususun olması imkansızdır.

Vekil Kavramı

Allah ile insan arasında yapılan sözleşmenin doğru anlaşılmasında anahtar kavramlardan biri de vekil kavramıdır. Vekil kelimesi v-k-l kökünden gelmekte olup, bir işi tamamen birine sipariş edip ısmarlamak, bir işi bir başkasına bırakmak, teslim etmek⁵ anlamına gelmektedir. V-k-l aczin itirafı ve başkasına itimat etmek⁶ bir işin görülmesini bir başkasına bırakmak⁷ anlamını da ifade etmektedir. İşin kendisine bırakıldığı ve başkasına ait bu işi görmeyi taahhüt eden kimseye vekil denilmektedir.⁸ Kuran'da vekil kelimesi sözlük veya ana anlamlarından daha çok ikincil veya uzak anlamlarıyla kullanılmıştır. Kur'an'da vekil kelimesi Allah'ın isimlerinden biri olarak da geçmektedir.⁹ Vekil kavramının Kur'an'da ifadesini bulduğu anlam biçimlerini şu şekilde açıklamak mümkündür: Sorumluluk,¹⁰ şahitlik,¹¹ kefil olma ve koruyuculuk¹², dayanılacak ve güvenilecek makam.¹³ Yardım ve destek manasına olmak üzere Allah insanların vekilidir.¹⁴

Kişinin, başkası adına yapıldığı beyan edilmedikçe asıl olan kendisi için iş görmesi ve tasarruf yapmasıdır. Keza bir fiilin hükmü failine izafe edilir. Gerçi vekilin üzerinde tasarrufta bulunduğu hak ona ait bulunmamaktadır. Fakat vekâlet sözleşmesi vekile, o hak üzerinde tasarrufta bulunma yetkisini bahşeder. Vekil, tasarruf yetkisini müvekkilden alınca artık bu akitleri kendi adına yapmaya yetkili

⁴ Akbulut, Ahmet, "Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri", A.İ.F.D. Sayı:33, s.138-139.

⁵ İbrahim Mustafa, Hamid Abdülkadir, Ahmed Hasan ez-Ziyad, Muhammed Ali en-Neccar, el- Mu'cemu'l-Vesıt, İstanbul, 1986, s.1054.

⁶ İbnManzur, Lisanü'l-Arab, "v-k-l" md, c.11, s.736; Zebidi, Tacu'l-Arus, c.31, s. 97.

⁷ İbnManzur, Lisanü'l-Arab, "v-k-l" md, c.11, s.736; Zebidi, Tacu'l-Arus, c.31, s. 97.

⁸ İbnManzur, Lisanü'l-Arab, "v-k-l" md, c.11, s.735-736; Zebidi, Tacu'l-Arus, c.31, s. 97; İsfehani, Ragıb, el-Müfredat, 531-532; İbnFaris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerıyyâ (ö. 395/1004), Mu'cemuMekayisi'l-Luga, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Daru'l-Fikr, 1979, c.6, s.136.

⁹ Zemahşeri, Muhammed b. Ömer, el-Keşşaf an HakaikiGavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil, Beyrut, 2003, c.1-2, s. 340.

¹⁰ Bkz. Secde 32/11.

¹¹ Bkz.Hud, 11/12; Yusuf, 12/66; Kasas, 28/28.

¹² Bkz. Enam, 6/66, 107; Zümer, 39/41. Bkz. İbnAşur, Muhammed Tahir, et-Tahrir ve't-Tenvir, Daru't-Tevniyye, Tunus 1984, c.7, s.413.

¹³ Bkz. İsra 17/2.

¹⁴ İsfehani, Râgıb, Müfredât, 'v-k-l' md, s.531; Ayrıca bkz. Nisa, 4/81; Ahzâb, 33/48; Âl-i İmrân 173; Şura, 42/6; En'âm, 6/61.

olur. Bu durumda yapılan akit, vekile ait bir ehliyetle kurulmuş olur. Vekil, akdi kendisine izafe edemeyeceği konularda Resül yani elçi konumundadır. Akdi kendisine izafe edebileceği konularında ise doğrudan müvekkiline intikal eder. Vekalet yapılırken insanın zamansal ve mekânsal olarak orada olması veya olmaması gerekmez.¹⁵

Vekil sözleşmeyi, ister kendisine izafe etsin, isterse müvekkiline isnat etsin fark etmez. Bu sözleşmelerin hükmü müvekkiline döner. Çünkü vekil, müvekkilinin adına konuşan ve onun lehine akit yapan kimsedir. O bu konuda yetkisini müvekkilinden almıştır. Bu sözleşmenin sonuçlarının önce vekilin lehine sabit olmasına, arkasından da onun vasıtasıyla müvekkiline intikal etmesine gerek bulunmamaktadır. Müvekkile izafe edilmesi gerekmeyen her türlü sözleşmeyi vekil, kendisine izafe etmekle yetinir.

Allah'ın Vekaleti

Birçok farklı özelliğe sahip insan veya kurum çeşitli anlayışlarda Tanrı'nın vekili gibi düşünülmüştür. Bunlardan bir kral, siyasi otorite, Şia anlayışında olduğu gibi bir imam veya Ehli sünnet anlayışında olduğu gibi halifeler Allah'ın yeryüzündeki vekili olarak kabul edilmiştir.¹⁶ Halbuki asıl vekil Allah'tır. Bu konuda Kur'an'ı Kerim'de pek çok ayet yer almaktadır: "İşte Rabbiniz Allah O'dur. O'ndan başka tanrı yoktur. O, her şeyin yaratıcısıdır. Öyle ise O'na kulluk edin, O her şeye vekildir, güvenilirli dayanılacak tek varlık O'dur."¹⁷ Allah her şeyin yaratıcısıdır. O, her şeye vekildir.¹⁸

¹⁵ Oskay, Ünsal, İletişimin ABC'si, Der Yy., İstanbul 2007, s.10.

¹⁶ Bkz. Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, el-İktisadFi'lİ'tikad, çev. Kemal Işık, AÜİF Yay., Ankara, 1971, s.177; İbnTeymiyye, Ebu'l-Abbas TakıyüddinAhmed, es-Siyâsetü's-Şer'iyye fi İslâhi'r-Râ'ive'r-Ra'iyye, Mısır 1322, s.6; Câbirî, Muhammed Âbid, İslâm'da Siyasal Akıl, trc. Vecdi Akyüz, İst. 1997,s. 512, 592; Bousset, kralı Tanrı'nın yeryüzündeki sureti olarak düşünür. Ona göre kral, dünyayı kendisi aracılığıyla yöneten Tanrı'nın temsilcisidir. Kral, Tanrı'nın yeryüzündeki vekilidir. Sadece kraliyet otoritesi kutsal değildir; kralın kişiliği de kutsaldır. Kralın hayatına kastetmek Tanrı'ya karşı işlenmiş bir suçtur. Gerçekte kralın iktidarı Tanrı'nın kudretine eş değerdir. Tanrı her şeyi şahsında bir araya getirdiği gibi hükümdar da tüm yurttaşları şahsında bir araya getirir. Tüm mükemmeliyet ve erdemin Tanrı'da birleşmiş olması gibi, özgül unsurların tüm gücü hükümdarın şahsında toplanmıştır. Bu yüzden hükümdarın ihtişamı, Tanrı'nın yüceliğinin ondaki yansımasıdır.¹⁶Krş: Ay, Mahmut, "Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansıması", Kelam Araştırmaları Dergisi, 6:2, (2008), sayı.2, s.59.

¹⁷ En'am, 6/102.

¹⁸ Zümer, 39/62.

Elmalılı Hamdi Yazır, En'am suresi 102. ayeti "Her hususta ve her Şeye karşı ona dayanılır ve tevekkül olunur ve her iş O'nun tasarrufu ve idaresine teslim edilir... Zira hiçbir Şey, hatta insan ve melekten resuller de yaratıcının yerini tutacak vekil olamaz. Fakat yaratıcı hepsinin üzerinde Rab ve malik olduğu gibi, her Şeye karşı vekildir de"¹⁹ZemahŐeri ise, "insanların amellerini gözetleyendir"²⁰ Şeklinde açıklamıştır.

Kur'an'da insanların, Allah'ı vekil edinmesi emredilmektedir. "Musa'ya da kitap verdik ve beni bırakıp başkasını vekil edinmeyiniz diye onu İsrailoğullarına bir hidayet rehberi yaptık."²¹ "O, doğunun da batının da Rabbidir. O'ndan başka ilâh yoktur. Öyleyse yalnız O'nu vekil edin"²² Allah, vekil olarak sadece kendisinin yeteceğini Şu ayetlerde açıklamıştır. "BaŐüstüne" derler, ama yanından ayrılınca onlardan bir kısmı, senin dediğinden başkasını gizlice kurar. Allah da onların gizlice kurduklarını yazar. Sen onlara aldırma ve Allah'a dayan; sana vekil olarak Allah yeter."²³

Şu ayette de Allah'ın her Şeye vekil olduğu vurgulanmaktadır. "Belki de sen müşriklerin: "Ona gökten bir hazine indirilseydi veya onunla beraber bir melek gelseydi!" demelerinden ötürü sana vahyolunan ayetlerin bir kısmını terk edeceksin ve bu yüzden ruhun daralacaktır. İyi bil ki sen ancak bir uyarıcısın. Allah ise her Şeye vekildir."²⁴ Bu ayetin tefsiri de Şu Şekilde yapılmıŐtır. "Müşrikler, zaman zaman, Hz. Peygamber'den, gökten hazineler indirmesi, kendilerine bir melek gönderilmesi gibi, olağanüstü Şeyler isterlerdi. Fakat ey Muhammed! Sen sıkılma ve bırakma. Sana ne vahyolunuyorsa onlara tebliğ et. Onların ileri geri konuŐmalarına hiç önem verme. Sen ancak bir uyarıcısın. Allah da her Şeye karşı vekildir. Her

¹⁹ Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Esar Neşriyat, İstanbul 1979, c.3, s.2015-2012. Krş: İbnAŞur, et-Tahrir ve't-Tenvir, c.7, s.413.

²⁰ Zemahşeri, KeşŞaf, c.1-2, s.340.

²¹ İsrâ, 17/2.

²² Müzzemmil, 73/9.

²³ Nisa, 4/81. Diğer ayetler için bkz. Nisa, 4/132, 171; İsrâ, 17/65; Ahzab, 33/3,48.

²⁴ Hud, 11/12. "De ki: Ey insanlar! Size Rabbinizden Hak gelmiştir. Artık kim doğru yola gelirse, ancak kendisi için gelecektir. Kim de saparsa, o da ancak kendi aleyhine sapacaktır. Ben sizin üzerinize vekil değilim."Yunus, 10/108. "Kur'an hak olduğu halde kavmin onu yalanladı. De ki: Ben size vekil değilim. Her haberin gerçekteŐeđi bir zaman vardır. Yakında siz de gerçekteŐi bileceksiniz."En'am, 6/66-67. Elmalılı bu ayeti Şöyle izah etmektedir. Allah'ın kudreti bana tevdi ve havale edilmiş değildir. Şu halde ne onun size yapacağı azabı yapabilirim, ne de sizi ondan muhafaza edebilirim. Ben ancak bir resulüm, bir elçi, bir haberciyim. Allah'ın vahyettiği emirleri, haberleri ve hükümleri O'nun adına nispet ederek haber verir, tebliğ ederim. Her haber verilen Şeyin kararlaŐtırıldıđı bir zaman vardır. Sizin azabınız da bu cümledendir. Siz de başınıza geleceği yakında bilirsiniz.Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c.3, s.1953.

hususta ona tevekkül et ve güven. O seni korur. Dilerse hazine de gönderir, melek de gönderir. Ve nitekim Bedir'de de bir tane değil binlerce melek gönderdi ve melek neymiş onlara gösterdi."²⁵Zemahşeri ise ayeti "Allah, onların dediklerini kaydetmektedir. Yapılması gereken her şeyi yapmaya kadirdir. Sen O'na dayan, senin bütün işlerin O'nadır. Sana düşen verilen görevi yerine getirmek, vahyi insanlara ulaştırmaktır. Bu konuda onların alaylarına büyüklenmelerine iltifat etme"²⁶ şeklinde izah etmektedir.

Vekalet yoluyla Allah adına hareket edip, O'nu en iyi bir şekilde temsil etme, beşerin gücünü ve sınırını aşar. Ayrıca vekilin anlamından da anlaşılacağı üzere vekil olan varlık ile kendisine vekil olunan varlığın aynı cinsten varlıklar olması, vekillik görevinin ifasını mümkün kılacağı gibi, birbiri arasındaki vekalet ve temsilcilik sorununu da kolaylaştırır. Kaldı ki birinin yerine vekil olanlar, onun bütün yetki ve sorumluluklarını da üstlenmiş olurlar. Çünkü yarım yamalak bir vekalet bir şey ifade etmez. Dolayısıyla insanın Allah'ı temsili yorumu, sorgulanması gereken bir tefsir biçimidir.

Birileri adına vekalet veya temsilcilik görevini üstlenenlerin bu görevi, vekaletini aldıkları zattan daha iyi yaptıkları varsayılır. İnsanın, yerine vekil olduğu kabul edilen yüce varlıktan -haşa- görevlerini daha iyi bir şekilde yerine getirdiği iddiası tutarlı değildir. Şimdi Allah'ın vekaleti gereği söz aldığı insan gruplarına değinelim.

Allah'ın Adem'in zürriyeti ile sözleşme yapması:

Müslüman geleneği, her insanın ruhunun kendi bedeninden önce yaratıldığını ve bütün insanların bu dünyaya gelmeden önce ruhlarının ayrı bir varlık olarak bulunduğuna inanmayı telkin etmektedir. Buna göre bedensiz olarak yaratılan ruhlar, "ruhlar alemi" denilen bir yerde yaşamaktadır. Sırası gelenler yaşama hakkı elde eden insanların maddi bedenlerine girerek, dünya hayatını meydana getirmektedir. Bu nedenle her insanın ruhu, bedenine girmeden önce kendine özgü bir nitelikte varlığını sürdürmektedir. İnsanın ruhtan ibaret olduğu ileri sürülerek, ölümden sonra bedenini terk eden ruhun, mahiyetini tek başına sürekli koruduğu ve böylece onların ölümsüz kaldığı belirtilmiştir.²⁷ Bu anlayış Selanikli Yahudilere ilham kaynağı olmuştur. Onların inancına göre bütün ruhlar kendileri için yazılmış olan bedenlere girmeden Mesih gelmeyecektir. Bu nedenle bir an önce hamile kalıp doğurmaları için küçük yaştaki kızlarını evlendirmişlerdir. Böylelikle cennetteki ruh

²⁵ Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c.4, s.2769. Krş: Razi, Fahreddin, Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin, Mefatihü'l-Ğayb, Daru'l-Fikr, Beyrut 1981, c.17, s.201.

²⁶ Zemahşeri, Keşşaf, c.1-2, s.497.

²⁷ Bilmen, Ö.Nasuhi, "Amerikalıların Suallerine Cevap", Sebilürreşad, c.10, sy. 228, s.34-35.

stoklarını tüketerek, Mesih'in gelişini öne almaya çalışmışlardır.²⁸ Allah'ın kendi katında bir ruh stokunun var olduğu düşüncesi kabul edildiği takdirde insanların böyle sapık bir anlayışa sahip olmaları doğal olacaktır.

İnsan bütüncül bir yapıya sahiptir. İnsanı oluşturan ruh ve beden birlikte yaratılır. Bedenlerden önce ruhların yaratılması söz konusu değildir. Böyle olunca da bedenlerden önce ruhlar aleminin bulunması düşünülemez. Nefis ile beden arasındaki ilişki ilintili bir ilişkidir. Nefis ile bedenden herhangi biri var olmada bir önceliğe sahip değildir. Onların her ikisi birden aynı anda var olmaktadır.²⁹

Zemaşeri, Araf Suresinin 172-173 ayetlerinde yer alan ahitleşme³⁰ ve Allah'ın rabliğine yapılan şahitliğe temsil ve tahyil³¹ demektedir. Ayeti şu şekilde yorumlamaktadır: "Yüce Allah, ilahlığını ve birliğini gösteren argümanları onların gözü önüne serdi. Allah'ın onlara lütfettiği ve sapıklıkla hidayeti birbirinden ayrırcı güç kıldığı akılları ve basiretleri buna tanıklık etti. Bu suretle Allah, sanki onları kendi kendilerine tanıklık ettirmiş ve onlara "Ben sizin Rabbiniz değil miyim? dedi. Onlar da "Evet, Sen bizim Rabbimizsin. Senin birliğini doğruladığımız hususunda kendi nefsimize şahitlik ettik" diye cevap verdiler. Bu şekildeki benzetme üslubuna, Allah ve O'nun elçisinin sözlerinde ve yine Arapların sözlerinde oldukça sık rastlanılmaktadır. Söz konusu temsil üslubuna Fussilet suresi 11. ve, Nahl suresi 40. ayetler örnek olara verilebilir.³² İnsanoğlunun bedenleri ile birlikte dünyaya gelmelerinden önce zerrelere halindeki zürriyetlerinden yani ruhlarından topluca

²⁸ Freely, Jhon, Kayıp Mesih, çev. Ayşegül Çetin Tekçe, Remzi Kitapevi, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.153.

²⁹ Bkz. İbn Sina, Kitabun-Necat fil-Hikmeti'l-Mantikiyyeve't-Tabiiyyeve'l-İlahiyye, Kahire 1938, s.187.

³⁰ Ahd, sözcük anlamı itibariyle, "bir şeyi her durumda koruyup, gereğini yerine getirmek" demektir. Fiil olarak kökü, A-Hi-De'dir. Ahd bu fiilin mastarı olduğu gibi, isim olarak da, "her türlü durumda, o durumun gerektirdiği biçimde korunulan ve gereği yerine getirilen şey, verilen söz anlamına gelir. (İsfehani, Ragıb, Müfredat, s.350.)Ahd, Ey -Ademoğulları 'Şeytan'a ibadet etmeyin' diye, size ahd vermedim mi? (Yasin, 36/60. Bkz. Bakara, 2/125.)ayetinde geçtiği gibi vasiyyet ve emir manasına gelir. (Zebidî, Tâcü'l-Arûs, c.8, s.454).Ahid, bir kişi ile sözleşmek yeminleşmek anlamlarına da gelmektedir. (Bkz. Nahl, 16/91, Zebidi, Tacu'l-Arus, c. 8, s.454).İnsanlar arasında yapılan sözleşmelerin hepsi aynı zamanda bir ahiddir. Korumak, haramlara riayet etmek manası da vardır. Ahd, eman ve zimmet manalarını da içerir. "Benim ahdim zalimlere ulaşmaz"(Bakara 2/124. Bkz. Zebidi, Tacu'l-Arus, c. 8, s.455.)ayetinde bu anlamda kullanılmıştır.

³¹ Canlandırma ve kurgulama

³² "Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman sözümüz sadece, ona, "ol" dememizdir. O da hemen oluverir". (Nahl, 16/40.) "Sonra duman hâlinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, "İsteyerek veya istemeyerek gelin" dedi. İkisi de, "İsteyerek geldik" dediler." (Fussilet, 41/11).

alınmış bir sözleşme yoktur. Söz konusu ayetteki tanıklık etmeyi kabul etme ve sözü edilen sözleşme mecazi ve sembolik manada olup bedenlerin yaratılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu makamda söz olmadığı bilinmektedir. Buradaki söz, bir temsil olup, mananın canlandırılmasıdır.³³

Maturidi'ye göre ayet, insanların Allah'ın varlığını kabul edebilecek yetenekte yaratılmış olduğunu bildirmektedir.³⁴ Buna göre söz konusu olay bütün ruhların bir araya toplanarak bir defada gerçekleşmemekte, aksine sürekli olarak her insan için geçerli bulunmaktadır. O yüzden bu tür ifadeler temsil kabilinden birer sembolik anlatım tarzı olarak kabul edilmiş ve ayetin insanın psikolojik yapısı itibarıyla yaratıcısına "sen bizim Rabbimizsin" diyecek şekilde bulunduğunu belirtmiştir.³⁵

Misak sözleşmesinden bahseden ayette ruhlar âlemine ve orada Allah'ın rabliğine dair yapılan şahitliği gösteren bir ifade yoktur. İnsan bir bütündür. Ruh ile beraber yaratılır. Ruhlar âlemi denilen şey, bilinenin tam tersine öldükten sonra ruhların toplandığı yerdir.³⁶ Buradaki şahitlik, fitri olup söz ile yapılan bir ahitleşme değildir.³⁷ Nitekim Allah "yere ve göğe gelin dediğinde her ikisi de isteyerek veya istemeyerek emre uyduk dediler"³⁸ şeklindeki ayette de böyle bir anlatım vardır. Gerçekte ne göğün ve ne de yerin iradesi vardır. İradesiz bir varlığın mükemmel bir irade ve kuvvet karşısındaki durumu, O'nun iradesine teslim olmaktır. Yani Allah'ın iradesine doğru isteklilik içinde meyletmektir.

Ahd, ancak akıllı varlıklardan alınabilir. Eğer Allah bu sözü o zürriyetlerden almış olsaydı, o zaman söz konusu olan zerrelere akıllı olması gerekirdi.³⁹ Bu durumda o âlemde verdikleri sözü, bu âlemde de hatırlamaları

³³ Zemahşeri, Keşşaf, c. 1-2, s.397. Araplar şöyle derler: "Duvar kazığa, "Beni niçin yarıyorsun? Niçin meşakkat veriyorsun? deyince, kazık, "Bunu beni çakana sor. Arkamda bulunan o kimse rahat bırakmıyor ki... dedi." Bir şair de, "Havuz doldu ve "Yeter artık, beni yani suyumu kes! dedi" demiştir. Razi, Fahreddin, Mefatihul-Gayb, c.15, s.53

³⁴ Maturidi, Te'vilâtü'l-Kur'ân, thk. H.İbrahim Kaçar, Mizan Yayınevi, İstanbul 2006, c.6, s.106;Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c. 4, s. 2324.

³⁵ Misak ayetlerinin yorumları hakkında geniş bilgi için bkz:Tözluyurt, Mehmet, Allah İnsan İlişkisinin Aşamaları, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014

³⁶ Ateş, Süleyman, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, İstanbul 1988-1991, c.3, s.413; Ateş, İnsan ve İnsan Üstü, İst. 1985, s.161-166; Güler, İlhami, Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, Ankara Okulu Yay., 2000, s. 122-127.

³⁷ Zemahşeri, Keşşaf, c.1-2, s.392.

³⁸ Fussilet, 41/11.

³⁹ Razi, Fahreddin, Mefatihul-Gayb, c.15, s.51-53; Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensari, el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an, Müessesetü'l-Risale Beyrut 2006,

gerekirdi. Hatırlanılmayan bir ahid, kıyamet günü insanların aleyhinde nasıl delil olarak kullanılacaktır?⁴⁰ Böylesine önemli bir olayı hiç kimsenin hatırlamaması mümkün müdür? Ruhun, ölen bir bedenden çıkarak tekrar yeni doğan bir beden ile dünyaya gelmesi inancının batıl olması, o ruhun daha önceki beden ile ilgili hayatına dair her hangi bir şeyi hatırlayamamasından dolayıdır. O zaman bu iki görüş arasında pek fazla bir fark kalmamaktadır.

Güneş her şeyi aydınlatmaz, karşısında bulunan şeyi aydınlatır.⁴¹ Güneşin bir şeyi aydınlatabilmesi için o şeyin var olması gerekir. Olmayan bir şeyi güneşin aydınlatması nasıl mümkün değilse, bunun gibi varlığı olmayan bir insana bir fiil isnat etmek de o derece mümkün değildir. Tanrısal etkilerin olabilmesi için insanın var olması kaçınılmazdır.⁴²

Descartes'in 'düşünüyorum, o halde varım' ifadesinde olduğu gibi insan kendi varlığını zorunlu olarak idrak eder. Ancak insanın Allah'ın varlığını bilmesi böylesine açık ve zorunlu değil, düşünme ile açığa çıkan istidlâfi bilgidir. Bu noktada insanın kendi varlığını fark etmesi nasıl fitrî bir bilinç ise Allah'ı tanıması da ona yakın bir bilinçtir. Ne var ki Allah'ın varlık ve birliğini bilmek, insanın kendi varlığının farkında olması kadar açık-seçik değildir. Ulûhiyet inancı kendi varlığını idrak etmenin altında yatan gizli bir şuurdur ki açık bilinç haline gelmesi dikkate veya içten ve dıştan gelecek uyarıcılara bağlıdır.⁴³

c.9, s.378-379; Bilmen, Ömer Nahuhi, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri, İst. ty.c.2, s.1122; Ateş, Süleyman, İnsan ve İnsanüstü, s.165.

⁴⁰ Bkz. Razi, Fahreddin, Mefatihul-Gayb, c.15, s.51-54; Bilmen, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri, c.2, s.1122.

⁴¹ İbn Sina, Şifa, Metafizik, çev., Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul 2005, c.2, s.152.

⁴² İlim maluma tabidir. Bilginin olması için bilinecek şeyin olması gereklidir. Objenin olmaması durumunda bilginin gerçekleşmesi mümkün değildir. Çünkü bilinen, bilginin varlık şartıdır. Bunu insan için kullanmakta bir sakınca yoktur. Bilmenin, bir fiilin meydana gelmesi için kendi başına bir sebep olmadığı bilinmektedir. Hiçbir şey sırf biz bildiğimiz için meydana gelmez. Tam tersine bizim bir şey hakkında bilgi sahibi olmamızın sebebi, o şeyin var olmasıdır. Akbulut,Ahmet, Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri, s.146.

⁴³ Bkz. Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c.3, s.2325-2326; Aksekî, Ahmed Hamdi, İslâm, İstanbul 1966, s. 151-153. Düzgün, söz konusu ayetin, insanın hürriyetinin ve bireyselliğinin kaynağı olduğunu belirtmektedir. "Her şeyden önce Allah, insanlara "Ben sizin Rabbiniz değil miyim? diye soruyor. Bu soruyla onlara evet ya da hayır deme alternatiflerini sunuyor. Doğrudan doğruya "Ben sizin Rabbinizim" demiyor. Seçme ve tercih hürriyetini böylece Allah ilk başta insana vermiş oluyor. İkinci olarak Allah'ın hitabı teker teker her ferededir. Hiç kimsenin başkası adına olumlu veya olumsuz cevap verme hakkı yoktur. Bu durum ferdi sorumluluğum da temelini oluşturur. Gönderilen bütün peygamberler, insana ezelde verdiği bu sözü hatırlatırlar.

Yüce Allah, insan dışındaki varlıklar adına da tek taraflı olarak soru cevap şeklinde konuşma yapmıştır. Bunun örneği Kaf suresinin 30. ayetidir. Bu ayette "Biz o gün cehenneme: 'Doldun mu?' diyeceğiz. O da: "Daha fazla var mı?" diyecektir."

Alusi, Allah'ın cehennem ile soru cevaplı konuşmasını hakikat olarak ele almıştır. "Hakikat mümkün iken ahiret işleri dünyaya kıyas edilmemelidir"⁴⁴ görüşündedir. Yazır ise çoklarının bu soru cevabı tasvir şeklinde yorumladıklarını, bazılarının ise hakikat olarak değerlendirdiklerini belirtmiştir. Yazır, ilgili ayet hakkında daha önce söylenen görüşleri aktarmakla yetinmiş her hangi bir tercihte bulunmamıştır.

Aşur, buradaki konuşmayı farklı şekillerde ele almaktadır. Öncelikle, sözün hakiki olduğunu, vasıtasız olarak yaratmış olduğu varlıkların adına Allah tarafından söylendiğini belirtir. Cehennemin konuşmasını ise iki türlü değerlendirmektedir. Birincisi cehennemin konuşması hakikidir. Çünkü sesleri, seslerin oluşturduğu harfleri ve harflerin oluşturduğu kelamı yaratan Allah'tır. İkincisi cehennemin konuşması mecazidir. Azap ehlinin kendisine atılması bu sayede genişlemesine delalet etmesindeki durumunu ifade etmektedir⁴⁵ der. Bizce Aşur bir ikilem içerisinde. Bir söz aynı anda iki farklı anlamda kullanılamaz. Söz ya mecazidir, ya da hakikidir.

Zemahşeri ise, "soru ve cehennemin cevabı, kalpteki mananın tasviri ve tespiti açısından bir canlandırmadır."⁴⁶ görüşündedir. Bütün varlıklar Allah'ın koymuş olduğu yasalara uygun hareket etmektedir. İnsan dışındaki varlıkların bu yasalara itiraz hakları bulunmamaktadır. Allah'ın insan dışındaki varlıklar ile iletişimi, onlar adına hareket etmekle gerçekleşmektedir. Bu bakımdan Zemahşeri'nin görüşünün en uygun görüş olduğu kanaatindeyiz.

Yüce Allah'ın peygamberlerle sözleşme yapması:

Allah'ın, yaratmış olduğu insanlara teklifte bulunması mümkündür. Bu ise ancak risalet ile gerçekleşebilir. Allah, tekliflerini elçileri aracılığı ile kullarına ulaştırır. Allah'ın emir ve nehiyelerini insanlara ulaştırabilecek olanlar ise

İnsanlardan gereğini yerine getirmelerini isterler. Kur'an-ı Kerim bunu şöyle dile getiriyor: "O halde sen onların üzerinde bir zorba değilsin."(Ğaşiye, 88/22) Allah da insanla yaptığı ve kendisini ona bağlayan hürriyeti esas alıcı misaka sadık kalmakta ve ona ters davranmamaktadır. Düzgün, Ş.Ali, Din Birey Toplum, Akçağ Yay., Ankara 1997, s. 46-48.

⁴⁴ Alusi, Ebu'l-Fadl Şihabüddin es-Seyyid Mahmud el-Bağdadi, Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsiri'l-Kur'an'il-Azim ve Seb'ul-Mesani, Beyrut ty.,c.26, s.187. Krş: Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c.6, s.4518-4519.

⁴⁵ Aşur, Tahir, Tefsiru't-Tahrir ve't-Tenvir, c.26, s.317-318.

⁴⁶ Zemahşeri, el-Keşşaf, c.1-2, s.397.

peygamberlerdir. Bu anlamda Allah ile insanın ilişkisi peygamberler aracılığıyla gerçekleşmektedir. Allah'ın insanlara teklifte bulunması ise ilahi iradeyi ilgilendirmektedir.⁴⁷

Allah tarafından dini tebliğ ile gevlendirilen bütün peygamberlere elçi denmektedir. Peygamberler bu elçilik görevini yerine getirirken, Allah ile ne tür bir iletişim sağladıklarını ve bu iletişimin şeklinin nasıl gerçekleştiğini diğer insanların bilmesi mümkün değildir. Elçilerin en önemli görevi tebliğdir. Tebliğ, risalet görevini üstlenen peygamberlerin Yüce Allah'tan aldıkları ilahi mesajı, tam ve eksiksiz bir şekilde insanlara iletmesi demektir. Allah, insanların içinden seçmiş olduğu elçilerinin, emanet, sıdk, fetanet ve tebliğ sıfatlarına sahip oldukları bilinmektedir. Yani peygamberin görevini Yüce Allah belirlemiştir. şu ayetler bu durumun en güzel örnekleridir: "Ey Muhammed, senin görevin sadece tebliğden ibarettir", "Peygamberlerin tebliğden başka hiçbir görevi yoktur."⁴⁸

Allah'ın, peygamberlerle sözleşme yaptığı ifade edilen ayetleri inceleyelim. "Yüce Allah, peygamberlerden, "Ben size kitap ve hikmet verdikten sonra nezdinizdekini tasdik eden bir elçi size geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz" diyerek söz almış, "Kabul ettiniz mi ve bu ahdimi üstlendiniz mi?" dediğinde "Kabul ettik" cevabını vermişler; bunun zerine "O halde şahit olun, ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim" buyurmuştu."⁴⁹

Yazır göre, "Allah önce gelenden sonra gelene, sonra gelenden öncekine böyle karşılıklı ve ilahi şahitlik altında kabul edilmiş bir tasdik antlaşması vardır. Hepsi, kendilerini tasdik eden Hz. Muhammed'e iman ve yardım için Hak Teala'ya söz vermişlerdir. İlim ve hak şahitliğinin hkm budur."⁵⁰ Bazı tefsircilere göre ise, burada kastedilen bizzat peygamberlerden söz alınması değil, onların kendi mmetlerinden Hz. Muhammed geldiğinde ona iman edeceklerine ve ona destek vereceklerine dair söz almış olmalarıdır.⁵¹ Bir başka bakış açısına göre, burada kastedilen kendilerini peygamberlerin çocukları sayan İsrailoğulları'ndan veya kendilerini peygamberlik verilmeye daha layık gören Ehl-i Kitap'tan alınan misaktır.⁵²

⁴⁷ Akbulut, Ahmet, Nübüvvet zerine, Ankara 1992, s.9-14. Allah peygamber göndermekle insanlara iyilik yapmıştır. Al-i İmran, 3/164.

⁴⁸ Maide, 5/67,99; Ra'd, 13/40.

⁴⁹ Ali İmran, 3/81.

⁵⁰ Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c.2, s.1140-1141.

⁵¹ Taberi, Ebu Cafer Muhammed b Cerir, Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, c.5, s.546; İbnAtrıyye el-Endelusi, Ebu Muhammed Abdulkhak b. Galib, el-Muharrerl-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz, Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Lübnan 1993, c.1, s.463-464.

⁵² Zemahşeri, Keşşaf, c.1-2, s. 173.

Ayette geçen soru cevap ifadeleri Allah ile peygamberleri arasında, ya da peygamberlerle ümmetleri arasında geçen konuşmalar olarak düşünülmüştür. "O halde şahit olun" cümlesi farklı şekillerde yorumlanmıştır. Birincisi bu ikrarı verenlerin birbirine tanıklık etmesidir. İkincisi meleklerin bu konuşmaya tanıklık etmesidir. Üçüncüsü elestbezminde olduğu gibi herkesin kendi verdiği söze şahit olmasıdır. Dördüncüsü kimsenin bu misakı bilmediği yönünde mazeret ileri sürememesi için bunun herkese açıklanmasıdır. Beşincisi verilen sözden iyice emin olunmasıdır. Altıncısı peygamberlerin ümmetlerinden söz almaları ihtimaline göre, onlardan buna şahitlik etmeleri istenmiştir.⁵³

İnsanlığa gönderilen elçilerin tamamı birbirinin devamıdır. Çünkü tamamı Allah tarafından gönderilmişlerdir. Aynı hakikati zamanlarına ve şartlarına göre tebliğ etmişlerdir.⁵⁴ Bu ayetteki misaktan maksat, Allah Teala'nın, kendi emrine boyun eğmenin vacip olduğunu gösteren delilleri peygamberlerin akıllarına yerleştirmesidir. Yüce Allah açık veya gizli her şeyi bütün ayrıntılarıyla açıklamıştır. Buradaki gibi bir tanıklık talep etmesi O'nun buna olan ihtiyacıyla açıklanamaz. "Ben de sizinle birlikte şahitlik edenlerdenim" cümlesi ise bu sözün bağlayıcılığına güç katmak ve bundan dönmekten sakındırmak içindir.⁵⁵

Allah'ın peygamberlerden misak aldığını bildiren diğer ayet Ahzab suresi 7 ayettir. "Hani bütün peygamberlerden; senden, Nuh'tan, İbrahim'den, Musa'dan, Meryem oğlu İsa'dan sadakat sözü almıştık. Onlardan ağır sorumluluk taşıyan bir söz almıştık." Yüce Allah, bütün peygamberlerden, ümmetlerini imana ve Allah'a ibadete davet edeceklerine dair söz almıştır. Bu misakı bütün peygamberlerden aldığı gibi, Hz. Muhammed'den, Hz. Nuh'tan, İbrahim'den, Musa'dan, Meryem oğlu İsa'dan da almıştır. Bunların özellikle zikredilmesi şanlarına dikkat çekmek, Peygamberimizin önce zikredilmesi ise ta'zim içindir. Yani başta sen olmak üzere ulü'l-azm peygamberlerden de pek sağlam bir söz aldık manasındadır.

Allah, doğrulardan doğruluklarını sormak ve iman etmeyen inkarcılara da can yakıcı azabı hazırlamak için bunu yapmıştır. Peygamberlerin davetine uyanlar mükâfatını, uymayanlar da cezasını göreceklerdir. Yüce Yaratıcı her kavme bir peygamber göndermiş, o peygamberi vasıtasıyla onlara doğruyu göstermiştir.

Bu ayette geçen misak farklı şekillerde değerlendirilmiştir:

1-Peygamberlerden alınan "misak" ile, onların peygamber olarak gönderilmeleri ve onlara tebliğin emredilmiş olması kastedilmiştir.⁵⁶

⁵³ İbnAtıyye, el-Muharrerü'l-Veciz, c.1, s.466,467; Razi, Fahreddin, Mefatihü'l-Gayb, c.8, s.127.

⁵⁴ Abduh, Muhammed, Tevhid Risalesi, Ter: Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara 1986, s.52.

⁵⁵ Zemaşşeri, Keşşaf, c.1-2, s.174.

⁵⁶ Râzi, Fahreddin, Mefâtihu'l-Gayb, c.8, s.127.

2-Cenâb-ı Hak burada özellikle dört peygamberden bahsetmiştir ki, bunlar Nuh, İbrahim, Musa ve İsa'dır. Zira Musa ve İsa'nın, Hz. Muhammed zamanında da yaşayan birtakım ümmetleri vardı. Böylece Yüce Allah bu ikisini, kavimlerine karşı bir hüccet olsun diye zikretmiştir. İbrahim'i Arapların, onun faziletini kabul etmeleri ve dinin korunmasını emrettiği bazı şeylerinde ona uymalarından dolayı zikretmiştir. Nuh'a gelince o da, insanlığın ikinci aslı, yani atası olmasından dolayı zikredilmiştir.⁵⁷

3-Cenâb-ı Hak, "Biz onlardan öyle sapasağlam bir misâk aldık..." buyurmuştur. Misâkın, "böylesine sapasağlam" olması, onların, peygamberler olarak gönderilmeleriyle yaptıkları şeyler hususunda sorumlu tutulmalarıdır. Nitekim Allah Teala, Araf suresi 6. ayette "Elbette biz, peygamberlere soracağız" buyurmuştur.

Peygamberlerin üzerlerine düşen vazifeyi yaparken belli esaslara riayet etmeleri gerekmektedir. Bunlardan biri de "ihtar edip müjdelemeleridir". Yani yılmadan devamlı olarak her şartta insanlara öğüt vermeleridir. Bu ifade peygamber de olsa Allah-insan ilişkisi bakımından anlamlıdır. Yüce Allah insanları temsilen peygamberlerle sözleşme yapmakla peygamberlere büyük bir şeref bahsetmiştir.⁵⁸ O peygamberlere iman edenler kurtulmuşlardır. Çünkü Yüce Allah, peygamber göndermeden hiçbir kavmi helak etmemiştir.

Yüce Allah'ın Ehl-i Kitap ile sözleşme yapması:

Kitabın mahiyeti, neşr, beyan ayrıca hakikatleri ve hükümleri tebliğ içindir. Buna göre bir kitaba sahip olmuş bulunmak, kitap ehli ve okur yazar olmak, o kitabın neşr ve beyanını üzerine almaktır. Allah'tan gelen kitapların hepsinde, bunların hakkıyla neşr ve beyanı emir, teklif ve iradi delillerle ispat olunmuştur.

Allah Teala gönderdiği kitapları insanlara tebliğ etme ve açıklama işini başta ilgili peygamber olmak üzere o dinin mensuplarına emretmiştir. Nitekim Ali İmran suresi 187. ayette belirtildiği üzere Tevrat'ta Yahudilerden, İncil'de de Hıristiyanlardan, kendilerine indirilen kitabı ve içerisindeki hükümleri insanlara açıklayacaklarına, onu gizlemeyeceklerine dair söz almıştır. Ayette geçen

⁵⁷ Çünkü, Tûfan'dan sonraki insanlar Nuh'dan başlar. Bu İzaha göre şayet birisi, "O halde, Nuh'dan ziyade Adem'in zikredilmesi daha uygun düşerdi" diyecek olursa, şöyle cevap verilir: Hz. Adem'in yaratılışı, dünyayı mamur edip şenlendirmek içindir. Peygamberliği ise, soyunu ve evlatlarını irşâd içindir. İşte bundan ötürü, onun zamanında, hiçbir kavim helak olmamış, hiçbir kavme de azab olunmamıştır. Nuh'a gelince o, inzâr için, nebî olarak gönderilmiştir. İşte bundan dolayı da onun kavmi imha edilmiş ve sulara boğulmuştur. Bkz. Razi, Fahrudin, Mefâtihu'l-Gayb, c.25, s.198;

⁵⁸ Bkz. Zemahşeri, Keşşaf, c. 1-2, s.55.

"letübeyyinünnehü" kelimesi hangi dönemde olursa olsun ilahi kitaptan bir şeyler gizleyenlerin görevini yerine getirmediğini beyan etmektedir.⁵⁹

Zikri geçen ayet, bilgisi olup da onu insanlara açıklamayan veya gizleyen herkes için geçerlidir. Bir bakıma kendilerine Kur'an verilmiş olan Müslümanlardan da böyle ahitleri alınmış bulunduğunu delalet yoluyla hatırlatır. Müslümanlar Kur'an-ı çok iyi korumuş ve kuşaktan kuşağa nakletmişlerdir. Buna rağmen onun anlamını insanlara yeterince açıklayamamışlardır. Kur'an'ın anlaşılmasına engel olan en önemli sebep önceki dönemlerde, ümmet mezheplere ayrılmış, her grup Kur'an'ı anlama yerine onun kendi mezhebini destekler mahiyette olan ayetlerini almış, aykırı olanlarını ise tevil etmiştir. Halk da bunları takip ederek gruplara ayrılmış ve her bir grup bir mezhebin kitaplarını okumayı tercih etmiştir. Sonuçta öyle bir zaman gelmiştir ki herkes Kur'an'ın hidayet ve hakemliğine başvurmayı bırakmış, kendi grubunun yaşayan veya ölmüş alimlerine başvurmuştur.⁶⁰

a) Allah'ın İsrailoğulları ile sözleşme yapması:

Bakara suresi 83-84 ayetlerde İsrailoğullarından alınan misaktan bahsedilmektedir. "Hani, biz İsrailoğullarından, "Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekatı vereceksiniz" diye söz almıştık. Sonra pek azınız hariç, yüz çevirerek sözünüzden döndünüz." "Vaktiyle sizden, birbirinizin kanlarını dökmeyeceğinize, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair de söz almıştık. Siz de kabullene geldiniz. Hala da buna şahitlik ediyorsunuz."

Bu ayetlerde İsrailoğullarının yükümlü kılındıkları dini ve ahlaki vebibelerden bazıları hatırlatılmaktadır. Allah'ın Hz. Musa aracılığıyla bildirdiği ifade edilen on emir şöyle sıralanır:

- 1-Allah'tan başka ilahların olmayacak.
- 2-Kendin oyma put yapmayacaksın.
- 3-Allah'ın ismini boş yere anmayacaksın.
- 4-Cumartesi günü hiç bir iş yapmayacaksın.
- 5-Babana ve anana hürmet edeceksin.
- 6-Katletmeyeceksin.
- 7-Zina etmeyeceksin.
- 8-Çalmayacaksın.
- 9-Yalancı şahitlik yapmayacaksın.
- 10-Komşunun hiç bir şeyine göz dikmeyeceksin.

⁵⁹ Bkz. Nisa, 4/154,155

⁶⁰ Bkz. Rıza, Muhammed Reşid, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr), Beyrut 1999, c.4, s.279.

Konumuz olan ayetlerde sıralanan yükümlülükler arasında on emrin cumartesi yasağı dışında kalanları, bütün peygamberlere gönderilen kutsal kitapların ortak öğretileridir. Kur'an-ı Kerim'de Müslümanlar da bu tür vecibelerle yükümlü kılınmıştır.⁶¹ Ahlaki kurallar, ana sözleşme gereği bütün insanlığın içerisine İlahi kaynak tarafında kodlanmıştır.

Maide suresi 12 ayette ise "Andolsun ki Allah İsrailoğullarından söz almıştı. Onlardan on iki de temsilci göndermiştik. Allah onlara şöyle demişti: "Ben sizinle beraberim. Eğer namazı dosdoğru kılarınsanız, zekatı verirsiniz, peygamberlerime iman eder ve onları desteklerseniz, bir de Allah rızası için borç verirsiniz andolsun ki sizin günahlarınızı örterim ve sizi mutlaka altlarından ırmağlar akan cennetlere koyarım. Artık bundan sonra içinizden kim inkar ederse kesinlikle doğru yoldan sapmış olur."⁶²

Bu ayette haber verilen olay, Allah'ın İsrailoğullarının Firavun'un elinden kurtarmasından sonra gerçekteşmiştir. Firavun'un şerrinden kurtulan israiloğulları, Hz. Musa vasıtasıyla Kudüs'e gönderilerek orayı kendilerine vatan yapmaları ve orada hüküm süren Ken'aniler ile mücadele etmeleri emredilmişti. Bunun için kendilerinden söz alınmış ve her kabileden bir kişi olmak üzere, oniki önemli kişi de bu sözleşmeye kefil kılınmıştı. İsrailoğulları Kudüs'e yaklaşınca, Hz. Musa bu oniki kişiyi keşif için göndermiş ve gördüklerini de halka açıklamalarını tembihlemişti. Fakat buna rağmen keşifçiler döndüklerinde ikisi müstesna olmak üzere diğerleri Kudüs'tekilerin güçlü ve hazırlıklı olduklarını söyleyerek israiloğullarının korkmalarına ve verdikleri sözün bozulmasına sebep olmuşlardı.⁶³

İsrailoğullarından alınan misakları haber veren ayetlerin yorumunu yapan müfessirlerden bazıları, bunun elest meclisinde yapılan misak olduğunu söylemişlerdir.⁶⁴ Bu durum Hz. Adem'den itibaren başlamış, kıyamet kopana kadar da devam edecektir. Ayetlerde İsrailoğullarının veya Hıristiyanların isimlerinin zikredilmiş olması, hükmün diğer insanları kapsamadığı anlamına gelmez. Bilakis ayetlerde sözleşmeye dair zikredilen konulara bakıldığında bütün insanları kapsadığı görülecektir. Allah'ın vekaleti gereği bütün varlıkadına sözleşmeye tek başına taraf olduğu ortadadır.

b)Allah'ın Hıristiyanlar ilesözleşme yapması:

Maide 14 ayette Allah, Hıristiyanlardan misak aldığını şu şekilde belirtir: "Biz Hıristiyanız diyenlerden de söz aldık. Onlar da kendilerine zikredilenlerden bir

⁶¹ Bkz. Enam, 6/151-153; İsrá, 17/23-39.

⁶² Bkz. Bakara, 2/63,93.

⁶³ Bkz. Taberi, Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an, c.8, s.234-240; Razi, Fahreddin, Mefatihul-Gayb c.11, s.188.

⁶⁴ İbnAtıyye, el-Muharrerü'l-Veciz, c.1, s.113,172; el-Kurtubi, el-Camiu li Ahkamu'l-Kur'an c.7, s.375-378; Alusi, Ruhul-Meani, c.6, s.85-86.

kısmını unuttular. Bu yüzden kıyamete kadar aralarında kin ve düşmanlık saldı. Allah, yapmakta olduklarını kendilerine haber verecektir."

Bu ayette hıristiyan ve Hz. İsa'ya tabi olduklarını söyleyen kimselerden Allah'a, peygamberlerine itaat etmeleri ve emirlerini yerine getirmeleri konusunda bir ahit alındığı ve buna yahudiler gibi hıristiyanların da sadık kalmadıkları haber verilmektedir.⁶⁵ Bazı müfessirler, bu ve benzeri diğer bir ayette⁶⁶ haber verilen misaka ait yorumlarında bunun Allah'ın ezelde bütün insanlardan aldığı misak olduğunu⁶⁷ belirterek bir çok insanın sadakat göstermedikleri yolunda açıklamalar yapmışlardır.⁶⁸

Kur'an, İslam'ın dışındaki dinlerin tekelci tutumlarını kabul etmez. Hiçbir kanıtı dayanmadan bağlı olduğu inancın tek doğru inanç olduğunu kabullenmek, başka inançları sapma veya geçersiz olmakla suçlamak büyüklük taslamaktan başka bir şey değildir. Kendilerinden başka kimsenin cennete giremeyeceğini ileri sürenlere karşı, hidayetini belli bir toplumun tekelinde olmadığını, bireysel davranışı esas alarak, "inançlılar, Yahudi olanlar, sabiiler ve Hıristiyanlardan, Allah'a ve ahiret gününe inanan ve de yararlı iş yapan kimselere korku yoktur."⁶⁹ buyurmaktadır. Doğrusu O, dinlerin mensupları arasında hayırda yarış istemektedir.⁷⁰ Bu sayede her din mensubu Yüce Allah'ın kendisinden istediği en uygun davranışı sergilemiş olacaktır.

Yüce Allah'ın İman edenlerle sözleşme yapması:

Allah'ın misak aldığı bir diğer grup da iman edenlerdir. Ademoğulları ifadesi içerisine iman edenler de dahildir. Maide suresi 7. ayet iman edenlerden alınan misaktan bahseder. "Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve "işittik, itaat ettik" dediğinizde ona verdiğiniz ve sizi kendisiyle bağladığı sağlam sözü hatırlayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, göğüslerin özünü hakkıyla bilendir."

Allah tarafından yaratılıp yeryüzüne gönderilen bütün insanlar gibi iman edenlerin de bir misyonu vardır. O da fitratlarına yerleştirilen daha sonra ilahi mesajlarla şekillenen görevlerdir. Müminler, Hz. Peygamber'e iman ve biat ederken

⁶⁵ Bkz. İbn Kesir, Ebi'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kuraşi, Tefsiru'l-Kur'an'ı'l-Azim, Riyad, 1997, c.5, s.135; Meraği, Ahmed Mustafa, Tefsiru'l-Meraği, Mısır 1946, c.6, s.77-78.

⁶⁶ A'raf, 7/102.

⁶⁷ Bkz. Taberi, Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an, c.8, s.256-260; 6/14; Razi, Fahreddin, Mefatihul-Gayb, c.11, s.193; Meraği, Tefsiru'l-Meraği, c.9, s.20

⁶⁸ Razi, Fahreddin, Mefatihul-Gayb, c.11, s.193.

⁶⁹ Maide, 5/69.

⁷⁰ Bakara, 2/148. Al-i İmran, 3/113-115. Maide, 5/48.

tasada ve kıvançta, zorlukta ve kolaylıkta kısaca her durumda ona itaat edeceklerine dair sağlam söz vermişlerdi.⁷¹ Kur'an'da inananların yapılarına yerleştirilen fitrat gereği neler yapmaları gerektiği çeşitli pasajlarda yer almaktadır. Bunlardan birinde "İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. Allah'ın rızasını gözeterek yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekat verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler ancak onlardır!"⁷²

Bir diğer pasaj da Allah'ın mü'minlerin başka özelliklerden şu şekilde bahsetmektedir: "Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir; Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler. Onlar ki, faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler. Onlar ki, zekâtı öderler. Onlar ki, ırzlarını korurlar. Ancak eşleri ve ellerinin altında bulunan cariyeleerinin bunun dışındadır. Onlarla ilişkilerinden dolayı kınanmazlar. Kim bunun ötesine geçmek isterse, işte onlar haddi aşanlardır. Yine onlar ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riayet ederler. Onlar ki, namazlarını kılmağa devam ederler. İşte onlar, temelli kalacakları Firdevs cennetine varis olanlardır."⁷³

Tüm insanlar "Rahmanın kulları"dır. Her bir kul ilahi sözleşme gereği Allah'ın muhatabıdır. Bu nedenle Yüce Allah, Hz. Muhammed'in putperestlere beddua etmesini eleştirmiştir.⁷⁴ Elçilik görevinin, insanlara sadece Allah'ın mesajlarını iletmekten ibaret olduğunu hatırlatmıştır.⁷⁵ Yüce Allah müminlere verdikleri bu sözleri hatırlatarak onlardan sözlerini yerine getirmelerini istemektedir.

Yüce Allah'ın Müşriklerle sözleşme yapması:

Mekke Mekkeli Müşriklerden, Allah'a ve Resulü'ne de iman etmeleri istenmektedir. Bununla beraber Allah'ın vermiş olduğu şeylerden gerekli yerlere harcamaları gerektiği kendilerine hatırlatılmaktadır. Bu çağrı onların şahsında bütün insanlığıdır. Hadid suresi 8. ayette Mekke Mekkeli müşriklere kendileri adına onlardan bir söz alındığı bildirilmektedir. "Peygamber sizi, Rabbinize iman etmeniz için davet edip dururken size ne oluyor da Allah'a iman etmiyorsunuz? Halbuki sizden sağlam bir söz de almıştı. Eğer inanacak kimselerseniz bu çağrıya uyun."

⁷¹ Zemahşeri, Keşşaf, c.1-2; s.280. Krş: Hadid, 57/8, Bakara, 2/285. Başka bir görüşe göre müminlerin, Hz. Peygamber'e iman ederken veya Akabe ve Hudeybiye'de biat ederken Allah ve resulüne verdikleri sözdür. Kur'an Yolu, c.2, s.227.

⁷² Bakara, 2/177.

⁷³ Mü'minun, 23/1-11

⁷⁴ Al-i İmran, 3/128. Krş: Naml, 27/92.

⁷⁵ Al-i İmran, 3/20; Maide, 5/92,99; Ra'd, 40; Nahl, 16/35,82; Nur, 24/24; Ankebut, 29/18.

Yazır'a göre "ayette geçen "ehaze" fiilinin zamirinin hem Allah'a hem de Resulü'ne ait olabilir. Allah'a ait olduğu düşünülürse o zaman buradaki misaktan maksat, yaratılış sözü olan "kalu bela" misakıdır. Rasulullah'a ait olduğu kabul edilirse bu duruma göre de ona yapılan biat anlamına alınabilir." der.⁷⁶ Bizce ehaze fiilinin tek faili vardır o da Allah Teala'dır. Şöyle ki hiç bir beşer buna peygamberler de dahil Allah adına iş yapamazlar. Allah'ın vekili de değildirler. İnsanlar adına onlar daha dünyaya gelmeden misak alabilecek yani onlara vekaleten söz verebilecek tek varlık, her şeye hakim ve malik olan Allah'tır. Ehaze fiilinin mazi sığasında kullanılmış olması, misakın daha insan varlık alanına gelmeden yapılmış olduğunun da bir işaretidir.

Zor durumlar insanda var olan din duygusunu içten bir itme ile derunî bir hareketle ortaya çıkarmakta ve onu doğrudan yaratıcıya yöneltmektedir. Bu kabil durumlarda insanda varlığın tamamen Allah'a ait olduğu şuur ve duygusu uyanmakta, kendi tükenişi içinde kendi varlığına sahip olamadığı hissini kuvvetle yaşamaktadır. Bu hususta ateist, müşrik veya mümin arasında fark bulunmayıp hemen herkes fitratının sevkiyle dini alışkanlıklardan uzak olarak gerçek manada Allah'a yönelmekte, O'na yalvarmaktadır. İnsanın böyle bir tecrübeyi yaşamasında hiçbir beşerî öğretinin, taklidin ve istidlâlin dahli yoktur.

Kur'an'ın, kafir, müşrik, putperest, Yahudi ve Hıristiyanlara yönelik eleştirileri, bu inanç gruplarının düşünmelerine ve doğruyu bulmalarına yardım etmek içindir. Kur'an kendisini şöyle tanımlamaktadır; "Bu Kur'an kendisi ile uyarılınsınlar, tek bir Tanrı bulunduğunu bilsinler ve akıl sahipleri düşünüp öğüt alsınlar diye insanlara gönderilen bir bildiridir."⁷⁷ Görülüyor ki, Tanrı hiç bir insani grubu ayrıma tabi tutmadan hepsine birden ilahi sözleşmenin gereklerini hatırlatmakta çözüm olarak da akli referans göstermektedir.

Kur'an'ı Kerim Allah'ın Yahudiler, Hıristiyanlar, Müslümanlarve Müşrikler ile sözleşmeler yaptığını belirtmektedir. Bu sözleşmelerde işlenen konular hemen hemen aynı ortak paydada birleşmektedir.

Rablerinden kendilerine indirilen şeylerin hak olduğunu görüp bilen kimseler Kur'an tarafından akıl sahibi olarak yüceltilmektedir. Bu kimseler Allah'a verdikleri veya Allah'ın kendileri adına verdiği sözü yerine getiriler. Yeminlerini asla bozmazlar. Sözleşmeye sadık kalanlar, Allah'ın korunmasını emrettiği bağı koruyan, rablerine saygıda kusur etmeyen, hesabın kötü sonuç vermesinden korkan kimselerdir. Bu kimseler rablerinin rızasını elde etmek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine rızık olarak verilenlerden Allah yolunda gizli açık

⁷⁶ Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c.7, s.4734.

⁷⁷ İbrahim, 14/52. Bkz: Zuhuf, 43/43-44.

harcayan, kötülüğü iyilikle savan kimselerdir. Zaten dünya hayatının güzel sonu onların olacaktır.⁷⁸

Sözleşmeye sadık kalmayanlara gelince, onlar Allah'a verdikleri sözü bozanlardır. Allah'ın ısrarla korunmasını emrettiği bağı koparırlar. Yeryüzündeki yegane gayeleri fesat çıkarmaktır. Bu kötü fiillerinden dolayı dünyada Allahın, meleklerin ve insanların lanetine uğrarlar. Ahirette ise cehenneme girecekleri umulur.⁷⁹ Kur'an'ı Kerim'in bütününde zikri geçen sözleşmeler aslında bir gerçeğe işaret etmektedir. O da sözleşmelerde her iki tarafın da Allah olduğunu vurgulamaktadır.

SONUÇ

Yaratılma noktasında insanın diğer varlıklardan hiç bir farkı yoktur. Allah, varlıklar adına karar vermiş ve her varlık çeşidini istediği biçimde yaratmıştır. Varlıkların üzerinde tasarruf kendisine aittir. Varlıkları görüp gözetecek, sorumluluklarını uygulayacak olan O'dur. Yüce Allah, insana dilediği nitelikleri vererek onu akıllı, iradeli egemen ve sorumlu bir varlık olarak yaratmıştır.⁸⁰ Bu özel varlığın fitratına üç temel unsur yerleştirmiştir. Bunlar, din ihtiyacı, ilim üretme yeteneği ve topluluklar halinde yaşayabilme imkanındır. Yüce Allah bizim vekilimiz olarak bizim adımıza karar vermiş ve bizi böyle takdir etmiştir.⁸¹

Allah ile insan arasında yapıldığı düşünülen sözleşmede tek taraf vardır. O da Yüce Allah'tır. Bu sözleşmede bilinen manasıyla bir şahit tutmak, soru ve cevap biçiminde gerçek bir sözleşme olduğunu düşünemeyiz. Sanki sorular sorulmuş, cevaplar verilmiş de bir anlaşma imzalanmış gibi hukuki bir değere sahip olması gereken kuvvetli bir fitrat yaratılışı vardır. Bu anlaşma sözlü, emri, kelamî mahiyette bir antlaşma olmaktan daha çok, bir bilgi yetisi ve oluşumu yaratılması anlamında bir sözleşmedir. İnsanların, Tanrı'nın hazırladığı böyle bir sözleşmenin hem öznesi hem de nesnesi olması, ikircikli bir yapıyı da göstermektedir. Kur'an'da geçen bu ahiti, insanı zamanın ve tarihin dışında olana bağımlı kılan, bunun sonucu olarak da onu içinde bulunduğu zaman ve mekanın nesnesi ve edilgen varlığı ilan eden bir ahit olarak algılamamanın mantığını anlamak mümkün değildir.

Tanrı, insanın fitratı ile daha insan yaratılmadan önce, kendisinin Rabliğini tanıyıp kabul edeceği yolunda sözleşme yaptığını bildirmiştir. Misak ayei olan Araf 172'de Cenabıhak "elestibürabbiküm" diyor, ruhlar da "bela" diyorlar. Burada Tanrı'nın mecazi bir yolla anlatmak istediği şey, mahiyeti itibari ile her bir birey için sezme algılama yeteneğinin insanın yaratılışında var olduğudur. Bu nedenle "evet"

⁷⁸ Bkz. Rad, 13/19-22.

⁷⁹ Bkz. Rad, 13/25; Bakara, 2/27.

⁸⁰ Sa'd, 38/75. Bkz. Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, c.6, s.4134.

⁸¹ Akbulut, Ahmet, İslam İnanç Esasları, "Vahiy" 2. Baskı, Ankara 2013, s.170-171.

cevabı var oluşsal bir ifadedir. “Elestibürabbiküm” diyen de Allah, “bela” diyen de Allah'tır. Çünkü, “bela” cevabı onun vekâleti ile ilgilidir.

Cenabıhak varlığın vekilidir, hem diğer varlıkların vekilidir, hem insanların vekilidir. Allah insan cinsine vekaleten, onun adına bir sözleşme yaptığını hatırlatmaktadır. Yani yaratmasını değiştirmeyeceğini ve muhatabı olan her insanı bu nitelikte yarattığını belirtmektedir. Allah bizi yaratırken bize sormadı. Bize adeta "siz işinize bakın" denilmiştir. O, insanlardan oluşturdukları sahih imanlarını uydurma tanrılara değil yalnız Allah'a kulluk ederek ibadette geçirmelerini istemektedir. Çünkü insanın doğası, Allah'a güven duyma ihtiyacı içindedir. Ayetin devamında kıyamet gününde bundan haberimiz olmadığını söylemememiz için, Yüce Allah, bize bizim vekilimiz olduğunu hatırlatmaktadır. İnsanın doğasında bulunan Allah'ı tanıma ve Rab olarak kabullenme yeteneğine din dilinde fitrat denmektedir. Bu yüzden Allah'ı inkar eden kimse, kendi yaratılmadan önce kendisine vekaleten verilen söze aykırı hareket etmiş olmaktadır. Halbuki insana düşen kendi adına hareket etmektir. Allah yarattığı hiç bir varlığa Allah adına hareket etme yetkisi vermemiştir. İnsan Allah'ın kendisinden beklediği görevini yerine getirmekle sorumludur.

KAYNAKÇA

- Abduh**, Muhammed, Tevhid Risalesi, Ter: Sabri Hizmetli, Fecr Yay., Ankara 1986.
- Abdulkaki**, M. Fuad, el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim, İst 1990.
- Akbulut**, Ahmet, Nübüvvet Üzerine, Birleşik Yay., Ankara 1992.
 "Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri", A.İ.F.D. Sayı:33
 "Vahiy" İslam İnanç Esasları, Editör: Ş.Ali Düzgün, 2. Baskı, Ankara 2013.
- Akseki**, Ahmed Hamdi, İslâm, İstanbul 1966.
- Âlûsî**, Ebu'l-Fadl Şihabüddin es-Seyyid Mahmud el-Bağdadi, Rûhu'l-Me'ânî fi Tefsiri'l-Kur'an'il-Azim ve Seb'ul-Mesani, Beyrut ty..
- Ateş**, Süleyman, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, İstanbul 1988-1991.
 İnsan ve İnsan Üstü, Dergah Yayınları, İst. 1985.
- Ay**, Mahmut, "Tanrı Tasavvurlarının Politik Tasarımlara Yansımaları", Kalam Araştırmaları Dergisi, 6:2, (2008), sayı.2.
- Bilmen**, Ömer Nasuhi, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri, İst. ty.
 "Amerikalıların Suallerine Cevap", Sebilürreşad, c.10, sy. 228.
- Câbirî**, Muhammed Âbid, İslâm'da Siyasal Akıl, trc. Vecdi Akyüz, İst. 1997.
- Düzgün**, Ş.Ali, Din Birey Toplum, Akçağ Yay., Ankara 1997.

Freely, Jhon, Kayıp Mesih, çev. Ayşegül Çetin Tekçe, Remzi Kitapevi, 2. Baskı, İstanbul 2003.

Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, el-İktisadFi'lİ'tikad, çev. Kemal Işık, AÜİF Yay., Ankara, 1971.

Güler, İlhami, Allah'ın Ahlakiliği Sorunu, Ankara Okulu Yay., 2000.

İbnAşur, Muhammed Tahir, et-Tahrir ve't-Tenvir, Daru't-Tevniyye, Tunus 1984,

İbnAtıyye el-Endelusi, Ebu Muhammed Abdulhak b. Galib, el-Muharrerü'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz, Daru'l-Kitabi'l-İlmiyye, Lübnan 1993.

İbnFaris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ, Mu'cemuMekayisi'l-Luga, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Daru'l-Fikr, 1979.

İbn Kesir, Ebi'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kuraşı, Tefsiru'l-Kur'an'i'l-Azim, Riyad, 1997.

İbnManzur, Ebi'l-FadlCemaleddinMükerrem b. Mükerrem el-Efrikî el-Mısri, Lisanü'l-Arab, Beyrut, ty.

İbn Sina, Kitabu'n-Necat fil-Hikmeti'l-Mantikiyyeve't-Tabiiyyeve'l-İlahiyye, Kahire 1938.

.....Şifa, Metafizik, çev., Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul 2005.

İbnTeymiyye, Ebu'l-Abbas TakıyüddinAhmed, es-Siyâsetü's-Şer'iyye fi İslâhi'r-Râ'ive'r-Ra'iyye, Mısır 1322.

İbrahim Mustafa, Hamid Abdülkadir, Ahmed Hasan ez-Ziyad, Muhammed Ali en-Neccar, el- Mu'cemu'l-Vesit, İstanbul, 1986.

İsfehâni, Ragib, Müfredat fi Garibü'l-Kur'an, Daru'l-Ma'rife, Beyrut ty.

Komisyon, Kur'an Yolu, DİB Yay, Ankara 2007.

Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensari, el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an, Müessesetü'l-Risale Beyrut 2006.

Maturidi, EbûMansûr Muhammed b. Muhammed, Tevilatü'l-Kuran, thk. H.İbrahim Kaçar, Mizan Yayınevi, İst 2006.

Meraği, Ahmed Mustafa, Tefsiru'l-Meraği, Mısır 1946.

Oskay, Ünsal, İletişimin ABC'si, Der Yy., İstanbul 2007.

Razi, Fahreddin, Muhammed b. Ömer b. Hasan b. Hüseyin, Mefatihü'l-Ğayb, Daru'l-Fikr, Beyrut 1981.

Rıza, Muhammed Reşid, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr), Beyrut 1999.

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b Cerir, Camiu'l-Beyan fi Te'vili'l-Kur'an, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992.

Tözluyurt, Mehmet, Allah İnsan İletişiminin Aşamaları, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2014

Yazır, Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Esar Neşriyat, İst. 1979.

Zebidî, Muhammed Murtaza, Tâcü'l-Arûsmin Cevahiri'l-Kamus, Kuveyt 1987.

Zemahşeri, Muhammed b. Ömer, el-Keşşaf an Hakaiki Gavamizi't-Tenzil ve Uyuni'l-Ekavil fi Vücuhi't-Te'vil, Beyrut, 2003.